

Иділістің іле нимес формады

Іле нимес форма действиені өөнінде адаплача, че аның сырайға, ибіркі нимелерге, тусха теелізін таныхтабинча. Іле нимес форманың хозымы, ікі хозым пірігіп, пүт парған: итірчеткен формада **-ар (-ер, -р)**, итірбинчеткен формада – **-пас (-пес, -бас, -бес, -мас, -мес)** полар тустың причастие формадына **-ха (-ке, -ға, -ге)** пирилгі падежтің хозымы хозылча.

Действиені адапчатхан, че аның сырайға паза тусха теелізін көзітпинчеткен иділістің формады **іле нимес форма** тіп адалча. Ол **нине идерге? нине ит саларға? нине итпеске?** сурығларға нандырча.

Иділістің іле нимес формады **-арға, -ерге, -рға, -рге** хозымнар полызиинаң пүтче: *парарға, чүгүрерге, пиктирге, сыйлирга.*

Синтаксис саринаң іле нимес форма иң удаа, өөн действиенің пөгінін таныхтап, **нога?** сурыға нандырча, чоохтағда пөгін обстоятельствозы полча: *Сеерге хаңазын сыгарча тамкы тартарға* (Н.Д.). (**Нога сыгарча? - тамкы тартарға**). *Пірсінде апсах тузахтарын көрерге парыбысхан* (нымахтаң).

Піреде іле нимес форманың өөн действиенің пөгінін таныхтапчатханы **тіп** полызығлығ сөснең тыдылча: *Пастан піс аны, хуйдырыбыспасха тіп, тапсабин тілеп чөргебіс* (И.Т.).

Іле нимес форма чоохтағда чарытхы полыбохча. Андада ол **хайдаг?** сурыға нандырча: *Ай, Паскир, син ат чүгүртерге угаа уссың* (И.К.). (**Хайдаг уссың? ат чүгүртерге**). *Че ойнирга аның күзі чох полған* (Ф.Б.). (**Хайдаг күзі? – ойнирга**).

Толдырығ полчатхан іле нимес формазар ол палғалысчатхан иділістен падеж сурии оой турғызылча: *Ол мині пазарға үгреткен. Нимее үгреткен? – пазарға* (толдырығ). *Апсах аңнирга хынча. Нимее хынча? – аңнирга* (толдырығ).

Пірее иділістер көп тузалығ полчалар. Ол тузаларның өөн тузазына хожа пірееде модальнай туза хозыл парча, андада аны іле нимес формадағы иділістең пірге иділіс хадыл сказуемай тіп үзүрерге кирек. Көзідімге, "**хын**" иділіс түрк тіліне "**sevmek**" иділіснен тілбестелче: *Ол Чир-Сууна хынча. Каной аңнардаңар книгалар хыгырарга хынча .*

Пирілген көзідімнерде **хын** иділіс, өөн тузазында киректеліп, олаңай иділіс сказуемай полча: **хынча нимее?** – *Чир-Сууна. Хыгырарга* – толдырығлар.

Че пірееде **хын** иділіс түрк тіліне «istemek, arzu etmek» иділістернен тілбестелче. *Ол чииттең сыгара үгретчі поларга хынган.* Мындағ чоохтағларда *үгретчі поларга хынган* – иділіс хадыл сказуемай.

Сырай чоох чоохтағларда пірееде сказуемай іле нимес форманан таныхталча: *Чох ! Аалга анарарга, Хапыңа позына ла пирерге – пасха чоох чоғыл (Н.Д.). Сагаа, партизан полбин, көкле ле ойнап чөрерге... (И. К.).*

Мындағ сказуемайлығ чоохтағлар чоохтанчатхан кізінің действиені иртірерге хынчатханын, сынанчатханын кемге-де чөп пирчеткенін таныхтапчалар.

Пірееде, тізең, андағ сказуемайлығ чоохтағлар кемге-де чахығны, действие иртірерге күстегні таныхтапчалар: *5 октябрьда ас тогызын тоозып, хазнанаң толдыра санас саларга (Л.Ч.). Хос салыбызарга ол эйненің хатын! - көдіріл сыххан Тохчын (М.Т.).*

Өң-пасха модальнай тузалығ паза полызығлығ иділістернен пірігіп, іле нимес форма чоохтағда иділіс хадыл сказуемай пүдірерінде араласча. Андағ модальнай сөстернің санына кірчелер: **чарир-чарабас, килізер-киліспес, кирек, сагын, харас, пир, айа...**: *Мылтых ла үчүн ат саларга кирек сині, пілбинчезің ме мылтых тударга чарабазын (Н.Д.). Пазох аргыс, - тізін хабырада түскен сурагчы, - ну аалда айбынарга килізер (Н.Д.).*

Полызығлығ сөстер, іле нимес форманаң хада киректеліп, ідөк чоохтанчатхан кізінің действиее пасха-пасха теелістерін таныхтапчалар.

Пасха-пасха теезіглер пілідірілчелер **пол** полызығлығ иділіс полызиинаң: Син піссер иртенөк килерге полғазың.

Мында чоох парча иртірерге азындыра чоохтас салған дейстиедеңер, че ол ноға-да иртірілбин парған: *Пырсаай тартылча, тың даа тапсирга полбадым* (С.Ч.). Мында **пол** полызығлығ сөс пасхох теелесті таныхтапча. Ол “тідінмедім” сөстің орнына киректел парған.

Киліспин парза, холға кір парзаң, чоохтасхан оңдайнаң тудынарын ундубасха ползын (Н.Д.). Мында чоохтанғаннаң соонда хайди поларынаңар чөп пирилче. Полызығлығ иділіс күстечең наклонениенің формазында турча.

Іле нимес форманаң паза модальной иділістің пілдірілчеткен иділіс хадыл сказуемайның тузын алай ба наклонениезін көзідері киректелчетсе, ағаа **пол** полызығлығ иділіс хозылча: *Сагаа ирте нанарга кирек полған.* *Пу тогысты ирте тоос саларга кирек полар. Агаа анда чалаастанарга чарабас полған.* *Інегін садарга чаратпаан, че тың хызыхсам, садарга кирек полыбызар* (Г.Т.).

Мындағ пірігістернең пілдіріл парған сказуемайны ідөк иділіс хадыл сказуемай тіп паалирға кирек.

Іле нимес форманың модальной алай ба полызығлығ сөстері сыбыра ла сырай формада турбинчалар. Піреде олар причастие алай ба деепричастие формазында турчалар. Андада олар, причастиелиг, деепричастиелиг чоох кизектері пүдіріп, чоохтағда пасха-пасха членнер полчалар:

Кілеп килген нимелерні көрерге чидікпинчеткен партизаннар, сах андох хыр үстүне сыгарга ойлазып, анда-мында пастарын тыло чили сорайтып чатхлап алғаннар (И.К.). ***Хайдаг партизаннар?** – көрерге чидікпинчеткен.* Іле нимес форма чарытхы полчатхан причастиелиг чоох кизегіне кірче. *Анаң агаа оңарыларға даа пирбин, гитараны сиртклен, сарнап пирдім* (И.Т.). Пу чоохтағда іле нимес форма (оңарыларға) дейстие оңдайының обстоятельствозы полчатхан деепричастиелиг чоох кизегіне кірче.

Идер тоғыстар

1. Пирилген иділістерні іле нимес формада турғызыңар.

хайха —

өрін —

паста —	өкерсін —
поғдарха —	чоохтан —
хооста —	чүгүр —
чары —	тын —
сарна —	пас —
көгле —	хооста —
ойна —	үгрен —

1. Хайдағ иділістерге **-арға, -ерге** хозымнар хозылча?
2. Хайдағ иділістерге **-рға, -рге** хозымнар хозылча?
3. Гласнайларға тоозылчатхан иділістердең іле нимес форма пүдірзе, гласнайларда хайдағ алызығлар пол парча?

2. Пирілген иділістерні ниме идерге? ниме ит саларға? (иділ парған көрім).

Көзідім: *чүгүр — чүгүрерге — чүгүрібізерге;*
сыйла — сыйлирға — сыйлап пирерге.

учух —	көр —	одыр —	чорт —
узу —	чар —	пүдір —	чайыл —

3. Текстті хығырыңар. Іле нимес формадағы иділістерні палғалысхан сөстерінең хада сығара пазып алыңар.

Пістің школазар компьютерлер ағыларға чарадығ алылған. Амды школабыста компьютер клазы пар. Компьютерлер пөлігінде иптiг тудынарға, полған на кнопканы паспасха, клавиатуранаң сибер тузаланарға кирек. Кічiг дее класстағы олғаннар компьютернең ойын нар ойнирға сағынчалар. Піс компьютернең пазарға, таблицалар сиирге үгренчебіс.

4. Иділістерні түрк тіліне тілбестеңер. 3–4 сөснең чоохтағ пүдіріңер.

Okumak, gülmek, oynamak, şarkı söylemek, yüzmek, emmek, tekmelemek,

uyumak, resim yapmak, düşünmek, atlamak, yemek, oturmak, koşmak, kovmak, çığnemek.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.
3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.